

Grüll Tibor (1964) a Pécsi Tudományegyetem docense, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem magántanára, a Szent Pál Akadémia tanszékvezető főiskolai tanára. Fő kutatási területe a korai császárság, valamint a római kori zsidóság és kereszténység története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Római nyomokon Libanonban
(2009/2).

Pax Romana – alulnézetben

Hogyan látták a zsidók a „római békét”?

Grüll Tibor

Ma már természetesnek vesszük, hogy a Római Birodalom történetéről kizárólag római forrásokból tájékozódunk. A meghódított népek krónikásai – ha egyáltalán voltak ilyenek – a feledésnek dolgoztak, műveik nem hagyományozódtak át az utókorra. Pedig izgalmas volna például a Boudica-felkelés történetét megismerni brit szemszögből; vagy a „teutoburgi vereség”-ként elhíresült csatáról olvasni a „Teutoburgi diadal” című germán sagában; vagy éppen Traianus daciai hódításairól tájékozódni egy dák krónikából. Mindez persze merő fantáziálás. Néhány elszórtan fennmaradt nyomtól eltekintve nem tudjuk, hogy a Birodalom alattvalói miként éreztek, gondolkodtak arról az államszervezetről, amelyben éltek. Csakis sejtéseink lehetnek – amiképpen a 2. század elején élt római történetíró, Tacitus is csak sejtette a brit törzsi vezér Calgacus gondolatait, mikor rajta keresztül így jellemezte a rómaiakat és az általuk létrehozott „békebirodalmat”: „Ragadozói a világnak, miután mindent feldúltak, és már nincs számukra föld, most a tengert kutatják; ha gazdag az ellenség, telhetetlenségéből, ha szegény, becsvágyból; sem Kelet, sem Nyugat nem lakatta jól őket: egyedüliek a világon, akik a kincseket és a nincstelenséget egyforma szenvedéllyel áhítozzák. Elhurcolni, gyilkolni, rabolni – hazug névvel ezt mondják birodalomnak, és ahol pusztaságot teremtenek, békének” (*Agricola élete* 30.2; Borzsák István fordítása). Ha szövegszerűen bizonyítani nem is tudjuk, valószínűnek tartjuk, hogy a Római Birodalom számos akkori és jövőbeli alattvalója valóban így gondolkodott a római béke „áldásairól”.

1. Róma és a zsidóság – egy kapcsolat története

A Római Birodalom egykori népei közül egyedül a zsidóság körében maradt fenn olyan masszív irodalmi hagyomány (a *Misna*, a *Talmud* és a midrások hatalmas szövegtömege, nem is szólva a pszeudepigrafákról, valamint az alexandriai Philón és Flavius Iosephus műveiről), amely a Iudaea/Palaestinában talált régészeti leletekkel és a Júdeai-hegység barlangjaiban előkerült papiruszokkal kiegészítve egyedülálló lehetőséget biztosít arra, hogy rajtuk keresztül megismerjük azt: miként gondolkodott a Római Birodalomról hétszáz éven keresztül (a Kr. e. 2. – Kr. u. 5. század) az ókori zsidóság. Ehhez azonban elsőként dióhéjban össze kell foglalnunk ennek a kicsinyke országnak római kori történelmét.

A zsidók és rómaiak kapcsolata a Makkabi-felkelésig nyúlik vissza, amelynek győelmét követően Kr. e. 161-ben a frissen megalakult Hasmóneus állam úgynevezett „jóakarati és együttműködési” (*eunoia kai symmachia*) szerződést kötött a római senatussal. Ez alig volt több írott malasztnál, ugyanakkor jelezte a római érdeklődést abban a szférában, ahol előbb a Seleukida, majd az Arsakida (parthus) királyság számított a Birodalom legfőbb ellenségének. A Hasmóneus dinasztia bel-

1. kép. Vespasianus Iudaea elfoglalásának alkalmából vert érméje

ső viszályaiba Kr. e. 63-ban Pompeius Magnus tevőlegesen is beavatkozott: hadseregével megostromolta Jeruzsálemet, behatolt a Templomba, majd átszervezte az ország közigazgatását: tíz *toparchiát* alakított ki, és autonómiával ruházta fel a főként görög–szír lakosságú városokat (Dekapolis) – hosszú távon a háború magvát hintve el ezzel a térségben. A senatus Kr. e. 40/39-ben Heródest tette meg kliens-királyá az országban, ami általában egy-egy terület integrálását megelőző utolsó lépésnek számított. Heródes halála után (Kr. e. 4) országát három fia között osztották fel, akik közül Archelaost – alattvalói kérésére – Kr. u. 6-ban Augustus felmentette és számúzta, így Iudaea és Samaria területén közvetlen római uralom jött létre. Az aprócska országrészt (amely a legkisebb római provinciánál is jóval kisebb területen feküdt) Szíriához csatolták, egy lovagrendi praefectus, majd Claudiustól kezdve akár egy libertinus procurator vezetése alatt, akiket ugyan Rómában neveztek ki, de a syriai legatus számított hivatali előljárójuknak. Két újabb kliens-király (mindkettő Heródes unokája: I. és II. Agrippa) rövid uralkodását leszámítva ez a rendszer volt életben egészen a Kr. u. 66-os zsidó háború kitöréséig. Iudaea ekkor deklarálta függetlenségét, és valószínűleg egy Főtanács (Szanhedrin) vette át az irányítást az országban. A felkelést a rómaiak négy legio és számtalan segédcsoport bevetésével hat év alatt nyomták el teljesen. A zsidóság hatalmas vérveszteséget szenvedett: több tízezer halott a csatatereken, csaknem egymillió eladott rabszolga és hadifogoly, akiket szerte hurcoltak a Birodalom minden szegletébe (1. kép). A zsidó vallás szent központjait: Jeruzsálemet és a Templomot földig rombolták, kincseit javarészt Rómába hurcolták. A hódítók nyelvén Hierosolymának nevezett város katonai terület lett, ahol a legio X. Fretensis ütötte fel főhadiszállását (2. kép). Így Iudaea egylegiós császári tartományá vált, amelynek élére egy praetori rangú legatus került, aki egyben a helyőrség parancsnoki tisztét is betöltötte (*legatus pro praetore provinciae Iudaeae et legatus Augusti legionis X Fretensis*). A maradék zsidóság (*jisuv*) folyamatosan észak felé húzódott, és a galileai dombok között telepedett le. A háború alatt és után a diaszpórában élő zsidók is állandó atrocitásoknak voltak kitéve (főként Szíriában, Kis-Ázsiában, Egyiptomban és Kyrenaikában), bár a római kormányzat egyelőre nem nyirbálta meg jelentősen jogait, hacsak nem számít annak, hogy létrehozták az ún. „zsidópénztárt” (*fiscus Iudaicus*). A korábban minden felnőtt zsidó férfi által évente fizetett két drakhmás templomi adót most ide kellett *minden zsidónak*

2. kép. A Iudaea/Palaestinában állomásozó legio X. Fretensis egyik különítmények építési felirata

3. kép. Nerva pénzérméjén „a zsidópénztár gyalázata elvétett” felirat olvasható

és „zsidó módra élönek” – a capitoliumi Iuppiter tiszteletére – befizetnie (3. kép).

A Júdeai-hegység barlangjaiban (Wadi Murabba’at) talált papiruszok viszonylag békés életről tanúskodnak ezen a vidéken az 1. század végén, a mélyben azonban tovább forrongtak a Róma-ellenes indulatok. Ennek bizonyítéka lehet, hogy a 2. század első évtizedében még egy legiót telepítettek be az országba: Iudaea és Galilea határára, a caparcotnai helyőrségbe. A tartomány így egy csapásra a *consularis* rangú provinciák közé emelkedett. Kr. u. 115-ben — nem tudni pontosan, milyen okból — fellázadt a keleti diaszpóra. A Cipruson, Cyrenaicában, Egyiptomban és Mezopotámiában élő zsidók rátámadtak a környezetükben élő pogányokra¹ (legalábbis így örökítették meg a későbbi nem zsidó híradások), és hatalmas pusztítást vittek végbe: lerombolták a templomokat, gümnaszeionokat, fürdőket, sok helyütt még az utakat is tönkretették. Vitattott, hogy a felkelés Iudaea területére is kiterjedt-e, mindenesetre két évbe telt, míg sikerült vérbe fojtania a mauretániai születésű Lusius Quietus tábornoknak. A megtorlás is kegyetlen volt: Ciprus területéről gyakorlatilag teljesen kiirtották a zsidókat, akik ezután évszázadokig nem is telepedhettek le a szigeten. A felkelés parazsa azonban tovább izzott, és a kifosztott, porig rombolt, szinte elnéptelenedett kis tartományban, Iudaeában Kr. u. 132-ben egy Simeon bar Kosziba nevű vezér gerillaháborút robbantott ki, amelynek leverése három-három és fél évbe telt, és mindkét részről ismét hatalmas véráldozatot követelt.

Hadrianus példátlan elnyomó intézkedéseket vezetett be a zsidók (és a zsidó vallás) ellen: halálbüntetés terhe alatt betiltotta a Tóra birtoklását és olvasását, a körülmétkedést és a rabbivá avatást, továbbá Iudaeát átkeresztelte Palaestinára, Jeruzsálemnek az Aelia Capitolina nevet adta, a zsidókat pedig kitiltotta a város területéről (4. kép). Máig sem tudjuk pontosan, hogy a Bar Kosziba-féle felkelést ez az intézkedéssorozat robbantotta-e ki, vagy ez volt annak a következménye. A három vesztes háború következtében a zsidóság katasztrofális vérveszteséget szenvedett, s országuk jelentős része is romokban hevert. A *jisuv* megmaradása részben a patriarchátus intézményének volt köszönhető, amely az Antoninusok szelídebb uralma alatt jöhetett létre. Az első patriarcha, Júda ha-nászí („herceg”) legalább egy római császárral (valószínűleg Antoninus Piusszal) ápolt kebelbaráti viszonyt, s a hagyomány szerint a *Misna* összeállítása is az ő nevéhez fűződik (5. kép). A patriarcha messzemenő előjogokkal bírt a zsidó közösségekben az egész Birodalom területén. Ő volt a felelős a zsinagógákért, a naptár összeállításáért (vagyis az ünnepek időpontjára)

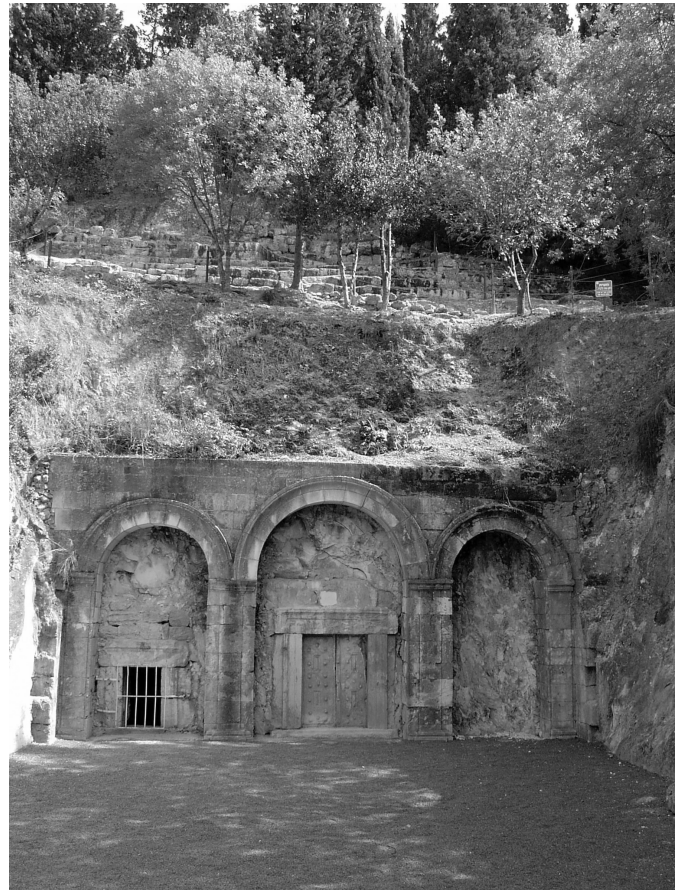
nak meghatározásáért), a közösségi szervezetekért, az oktatási rendszerért, az adók összegyűjtéséért. A patriarchák hatalma a Kr. u. 4. században ért deklarációjára, majd VI. Gamaliél halálával (425) hirtelen ért véget. Ezt követően nem sokkal császári rendelet tiltotta be működésüket (429). A zsidóság megmaradását biztosították továbbá a sorra létrejövő rabbinikus akadémiák. Nem sokkal a *hurbán* előtt Vespasianus engedélyével nyílt meg az első ilyen iskola a császári birtoknak számító Jabnéban, amelynek vezetője Johanan ben Zakkai volt; őt követte a tanának vagy tannaiták („tanítók”) hat nemzedéke (Kr. u. 220-ig); majd a palesztinai és babilóniai amorák nyolc generációja (Kr. u. 220–500 között), akik a *Talmudot* állították össze. A 2. század közepétől tudatosan elpogányosított egykori Iudaea helyett Samariában és Galileában jöttek létre tanulmányi központok (Caesarea, Lydda, Bét-Seárim, Usa, Tiberias stb.), amelyek a diaszpórai zsidóság vallási életének irányításában is rendkívül fontos szerepet játszottak; akadémiák működtek továbbá Rómában és a parthus királyságban is (Sura, Nehardea, Pumbedita, Nisibis). Ez idő alatt mélyreható változások mentek végbe a zsidóság belső életében, amelyek részben a hagyományörzés kategorikus imperatívuszával, részben a pogány, majd keresztény civilizációs környezet egyre erősödő nyomásával magyarázhatók.

2. Egy „nem kompatibilis” civilizáció

A zsidó vallás elmélete és gyakorlata még az abszolút multikulturális birodalomban is egyedülállónak számított. A rómaiakat persze nem annyira az elmélet, mint inkább a gyakorlat érdekelte — Cicero *Az istenek természete* (*De natura deorum*) című művében nem is említette a zsidók istenfelfogását —, s ez alapján nem véletlenül sorolták be a zsidókat a „babonás népség” (*gens superstitiosa*) kategóriájába (lásd az 1. szöveget). A többség a szembetűnő, gyakorlati különbségeket fedezte fel a zsidók életmódjában: a kép és szobor nélküli istenkultusz, a kötelező szombati pihenőnapot, a furcsa étkezési szokásokat, a körülmetélést stb. Az alexandriai görögök három fő pontban fogalmazták meg a zsidók elleni vádjait, amit azután a római értelmiség is átvett tőlük: „emberellenesség”

4. kép. Aelia Capitolina (az egykori Jeruzsálem) észak–déli irányú főutcájának (*cardo*) részlete

5. kép. Júda ha-nászi sírja a Bét Seárim-i nekropoliszban

(*apanthrópia*), „idegengyűlölet” (*misoxenia*) és „különállás” (*amixia*); de ehhez társulhatott az „istentelenség” (*atheismos*), a szamarimádás (*onolatria*), vagy a még ennél is súlyosabb „vérvád” is.² Ám a zsidók és pogányok közötti különbségeken néhány tréfamesteren kívül aligha akadt volna fenn más, ha történetesen a keleti kultuszokhoz hasonlóan a zsidó vallás is hajlott volna a szinkretizmusra. Attis papjai kasztrálták magukat, a Cybelé-kultusz hívei furcsa hacukákba öltözködve járták a várost, az egyiptomi papok körülmetélkedtek, és sorolhatnánk a különféle misztériumvallások és kultuszok furábbnál furább szokásait – ám egyikük számára sem okozott problémát a császár kultikus tisztelete, vagy a görög–római államvallás isteneire történő eskütétel, és valamennyien jóízűen lakmároztak a pogány templomok melletti pecsenyeárusok kínálatából. Mindezt a zsidók nem tehették meg, mert ezzel megszegték volna vallásuk előírásait, amivel nemcsak saját üdvösségüket, hanem népük egészének boldogulását tették volna kockára. Az egyetlen Isten egyetlen Tanítása (ez a *Tóra* eredeti jelentése) ugyanis nem tűrt kompromisszumot más istenképekkel és vallásgyakorlatokkal sem Izrael területén, sem azon kívül.

A zsidóknak nem volt sok választásuk: ha ősi törvényeik és a pogány szokások, vagy épp a római kormányzat rendeletei nyilvánvalóan ellentmondtak egymásnak, akár életük feláldozása árán is inkább az előbbieknél kellett engedelmeskedniük. Iosephus írja: „A gyakorlat mutatja meg, miként közeledünk mi saját írásainkhoz. Bár roppant idő telt el azóta, sem hozzátenni, sem elvenni belőlük, sem megváltoztatni bármit is nem merészt senki, mert minden zsidóban már születésétől fogva

6. kép. Heródes az észak-galileai Omritban is építtetett egy templomot Augustus tiszteletére

benne gyökerezik az a meggyőződés, hogy ezek Isten végzése, hozzájuk kell ragaszkodni, s értük szükség esetén örömet meg kell halni.”³ A *micvót* (vagyis a kötelező érvényű vallási parancsok) túlnyomó többsége ráadásul az egész életet átfogóan irányító szabályrendszert alkotott: az istentisztelet helyes módjának előírása és az idegen istenek imádásának tiltása mellett az étkezés, a házasság, a gyermeknevelés, a ruházkodás, de még az állatokkal és növényekkel való bánásmód is szigorú szabályokhoz volt kötve. A zsidó vallás a rómaiak számára teljesen idegen, „babonás” és „barbár” szokásrendszer volt, aminek szabad gyakorlását ugyan törvényileg garantálták, de ez a viszonylagos vallásszabadság egy kényes hatalmi-politikai egyensúlyon alapult, amit a hatalmon lévők bármikor egyoldalúan felmondhattak. Elég volt ehhez egy hibbant császár, mint például Caligula, aki elrendelte: minden zsinagógában helyezték el portróját, a jeruzsálemi Templomban pedig állítsák fel gigantikus kultuszszobrát — máris kész volt a háborús helyzet (lásd a 2. szöveget). Attis-Cybelé, Atargatis, Isis-Osiris vagy Bél szentélyeiben természetesen semmi akadály nem lett volna egy ilyen rendelet végrehajtásának.

Az öt körülvevő pogány civilizációval ilyen mértékig „inkompatibilis” zsidóság – a birodalmaktól való egyre szorosabb függés következtében – mégis egyfajta *modus vivendi* kialakítására volt kényszerítve. A zsidóság ókori apologetái azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy a zsidó vallás törvényei univerzaliztikusak, humánus jellegűek, és a legjobbnak tartott pogány törvényrendszerekkel harmonizálhatók – ezek az apologeták azonban egytől-egyig a diaszpórában éltek. Mielőtt a három vesztes háború következtében – amit a rabbinikus hagyomány „Ézsau három könnyceppjének” nevezett (Kr. u. 66–73; 115–117; 132–135) – a zsidóság saját földjén is diaszpórába kényszerült volna, nem volt szükség arra, hogy a pogányokkal való együttélés normáit itt is kidolgozzák. A zsidó vallással kialakított status quót a mindenkor római kormányzat igyeke-

zett garantálni – ha másért nem, hát a háború elkerülése miatt. Miután azonban sorozatban vérbe fojtották a felkeléseket, erre nem volt többé szükség. Római, keresztény és rabbinikus források egyaránt megpendítik, hogy némelyik római uralkodó – például Domitianus (81–96), Traianus (98–117) és Hadrianus (117–138) – fontolóra vette a zsidó vallásgyakorlat teljes felszámolását. A zsidóság felett állandóan Damoklész kardja függött, s a megsemmisüléstől való félelmet csak olyan humanista császárok uralma enyhítette némileg, mint Nerva (96–98) vagy Antoninus Pius (138–161). Hogy a zsidók ebben a megváltozott helyzetben miként élhetnek mégis saját vallási törvényeik szerint, ennek a kérdésnek megválaszolása a rabbinikus iskolákra várt.

3. „A Gonosz birodalma”

A Kr. u. 3. századra a rabbi körében már széles körben elterjedt véleménnyé vált, hogy Róma ugyanakkora hatalom, mint az Izrael földjét előzőleg uraló három királyság (a babilóni, a méd-perzsa és a makedón) *együttvéve* (lásd a 3. szöveget).⁴ A római világbirodalom létrejöttének kérdése Polybios óta izgalomban tartotta a nem római értelmiséget, akik különféle evilági és/vagy transzcendens okokkal próbálták a jelenséget megmagyarázni. A rabbi természetesen az Írásokban keresték rá a magyarázatot. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy Róma csakis az Örökkévaló akaratóból válhatott a földkerekség urává: „Ezért ha valaki megkérdezi tőled, hol van a te Istened – mondta R. Josua ben Lévi –, a helyes válasz így szól: az én istenem Róma hatalmas városában van.”⁵ A rabbi olyan íráshelyeket is kerestek a Tórában, amelyek Róma eredetére, s ezáltal Istenhez fűződő „különleges kapcsolatára” is fényt vethetnek. Szerintük a Tiberis-parti város népe Jákob ikertestvérétől, Ézsautól származott, nemcsak szimbolikusan, hanem szó szerinti értelemben is.⁶ Izsák Ézsauinak adott áldása: „Íme, kövér földön lesz lakásod” (Gen 27:39) – egy névtelen kommentátor szerint Itália földjére vonatkozott.⁷ A zsidók és a rómaiak történelmében más „közös pontok” is akadtak. Mindkét nép hosszú, szenvedésteli időszak után jutott el a számára megígért földre: az izraeliták Egyiptomból Kánaánba, a rómaiak Trójából Itáliába. Mindkét népet egy-egy „felkent” személy vezette: Mózes és Aeneas, akik különleges kapcsolatban álltak népük Istenével, illetve isteneivel. Végül, de nem utolsósorban: a Történelem Ura mindkét népnek világtörténelmi küldetést adott. A két nép sorsa olyan értelemben is össze van kötve, hogy Izrael szellemi-morális hanyatlása adott lehetőséget a pogány birodalom felemelkedésére. A rabbi csak abban nem tudtak megegyezni, melyik az a pont saját történelmükben, mikor ez a visszafordíthatatlan hanyatlás elkezdődött:

Rav Júda mondta Sámuel nevében: „Amikor Salamon feleségül vette a fáraó lányát, Gábiel leszállt, és egy nádat ültetett el a tengerben, amely körül egy homokpad keletkezett: ezen épült fel Róma nagy városa.” Egy barátában ez áll megírva: „Azon a napon, amelyen Jeroboám felállította a két aranyborjút, az egyiket Bét-Élben, a másikat Dánban, felépült egy kunyhó, és ebből fejlődött ki Görögország Itáliája.”⁸

7. kép. Napszekeret, zodiákusjegyeket és a négy évszaktot ábrázoló mozaik a Bét Alfa-i zsinagógából

A gonosz és istentelen Ézsauval szimbolizált Róma a 3. század közepére minden szempontból negatív jelentéssel telítődött, bár a „testvériség” hangoztatásáról a rabbik sohasem feledkeztek meg. R. Kahana, aki Babilóniában és Palesztinában is élt a 3. században, így beszél arról a profetikus időszakról, amikor a nemzetek a Föld minden részéből ajándékokat visznek a Sionban lakó Messiásnak: „A gonosz római állam így érvel majd: Ha azokat, akik nem a testvéreik, így fogadják, mennyivel inkább bennünket, akik a testvéreik vagyunk.”⁹ Róma szellemi-erkölcsi színvonalára a 3. századi palesztinai rabbi, Res Lakis ezt a példát mondta: a *Genesis* második versében olvasható „és sötétség volt a mélység színén” Róma mérhetetlenül mély gonoszságára vonatkozik. A szintén palesztinai Rabbi Eleázár ben Joszé a 4. század elején a *senator* kifejezést úgy magyarázza a héberből, hogy annak első fele, a *szoné* (*szin, nún, alef*) azt jelenti: ‘gyűlöl’, a *noqém* (*nún, qof, mem*) jelentése: ‘bosszút áll’, s a *notér* (*nún, tet, res*) annyit tesz: ‘haragszik’.¹⁰

A római uralom gonoszsága láttán sok rabbi arra a gondolatra jutott, hogy a megváltás csak akkor jöhet el, ha legyőzik a rossz birodalmát. Az írástudók egy antikrisztusi figurát, Armillust is felléptették, akinek neve minden bizonnyal a Romulus eltorzított alakváltozata. Ez a sátáni figura megcsalattatásba viszi az egész földet, mivel elhitegeti magáról, hogy isten. Végül Nehemja (Nehemiás) és Élijáhu (Illés) seregei aratnak diadalt felette.¹¹ Mások a rómaiak feletti győzelmet egy földi hatalomtól: a parthusoktól remélték. A 2. században mondta R. Simeon bar Joháj: „Ha egy perzsa lovat látsz megkötvé Palesztinában, megláthatod a Messiást!” Ugyancsak őt idézik későbbi tanítványai: a Templom lerombolójának (értsd: a rómaiaknak) az a sorsuk, hogy a perzsák kezébe kerüljenek. Az indoklás merőben bibliai érveléssel alapszik: ahogyan a babilóniaiakat, akik az első Templomot elpusztították, a perzsák legyőzték, ugyanúgy biztos, hogy a rómaiakat is legyőzik majd, és helyreállítják a jeruzsálemi Szentélyt.¹²

Tacitus a zsidók szokásairól

Szokásaikat, bármiképp honosodtak is meg, a régiség védi: egyéb fonák és rút intézményeik ocsmányságuk miatt kaptak erőre. Mert a leg-hitványabbak, megvetvén ősi vallásukat, adót és pénzadományokat szoktak odahordozni; ez gyarapította a zsidók hatalmát, valamint az, hogy egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyörületesek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék. Különböznék étkezésnél, félrehúzódnak pihenéskor; és ez a kéjtelmesre igencsak hajlandó nemzet az idegen nőkkel való érintkezéstől távol tartja magát; egymás közt semmi sem tilalmas... semmit oly hamar magukba nem szívznak, mint az istenek megvetését, hazájuk megtagadását, szüleik, gyermekeik, testvéreik semmibevétele... csak elméjükben s egyetlen istenséget ismernek el: szentségtelennek tartják azokat, akik múlandó anyagból, emberek hasonlatosságára formálnak istenképeket, hiszen a legfőbb és örök lény nem ábrázolható, nem pusztuló. Nincsenek is szobrok városaikban, nemhogy templomaikban; nem hízelegnek királyaiknak, nem tisztelik a Caesarokat.

Tacitus, *Korunk története (Historiae) V. 5.1*
Borzák István fordítása

Philón megtudja, hogy Caligula fel akarja állíttatni szobrát a Templomban

Rómából Puteoliba utaztunk a Gaius előtti kihallgatásra. Ő lement a tengerhez, és az öböl mellett tartózkodott, ahol számos luxusmódra berendezett villáját járta sorra. Mialatt mi ügyünkkel foglalkoztunk, várva hogy bármely pillanatban elébe szólíthatnak minket, egy ember rontott be hozzánk teljesen kifulladásra, vérben forgó és zavart szemekkel. Egy kissé félrevont minket a többiektől – csak kevesen álldogáltak a közelben –, és azt mondta: „Hallottad az újságot?” De mielőtt belekezdhetett volna, könnyáradat tört ki belőle. Majd újra nekikezdett, de másodszor és harmadszor is félbeszakította a sírás. Mikor ezt láttuk, megremültünk és könnyörögtünk neki, hogy mondja el végre, milyen ügyben jött. „Bizonyára nem azért jöttél hozzánk, hogy tanúi legyünk annak, hogyan sírsz. Ha a híreid könnyekre méltók, ne maradj magadra a gyászodban! Mostanra már hozzászoktunk a csapásokhoz.” Nehezen és még mindig sóhajtozva sikerült megszólalnia elcsukló hangon: „Oda a Templomunk! Gaius parancsot adott rá, hogy egy óriási szobrot állítsanak fel neki a Szentélyen belül, és Zeuszról nevezzék el.” Megdöbbenünk azon, amit mondott, és a félelemtől földbegyökerezett lábbal álltunk mozdulatlanul. (...) Vajon megengedik-e, hogy a legszentebb hely meggyalázója elé járuljunk, vagy hogy kinyissuk a szánkat előtte a zsinagógák ügyében?³⁷ Nyilvánvaló, hogy az az ember, aki a hírneves és dicsőséges Templomot megsérti, melynek fénye úgy ragyog mindenütt, mint a Nap, és Kelet és Nyugat csodálattal hódol előtte, ügyet sem fog vetni a kevésbé szembezők és kevésbé mélyen tisztelt helyekre. Még ha szabad lesz is elébe járulnunk, mi másra számíthatunk, mint a halálra, ami ellen nem lesz fellebbezés? Nos, hát legyen. Egyszer úgyis meg kell halnunk! És a Törvény védelmében elszenvedett halál az valamifajta élet.

Philón, Követség Gaiushoz (Legatio ad Gaium) 29 [185–192]
Csalog Eszter fordítása

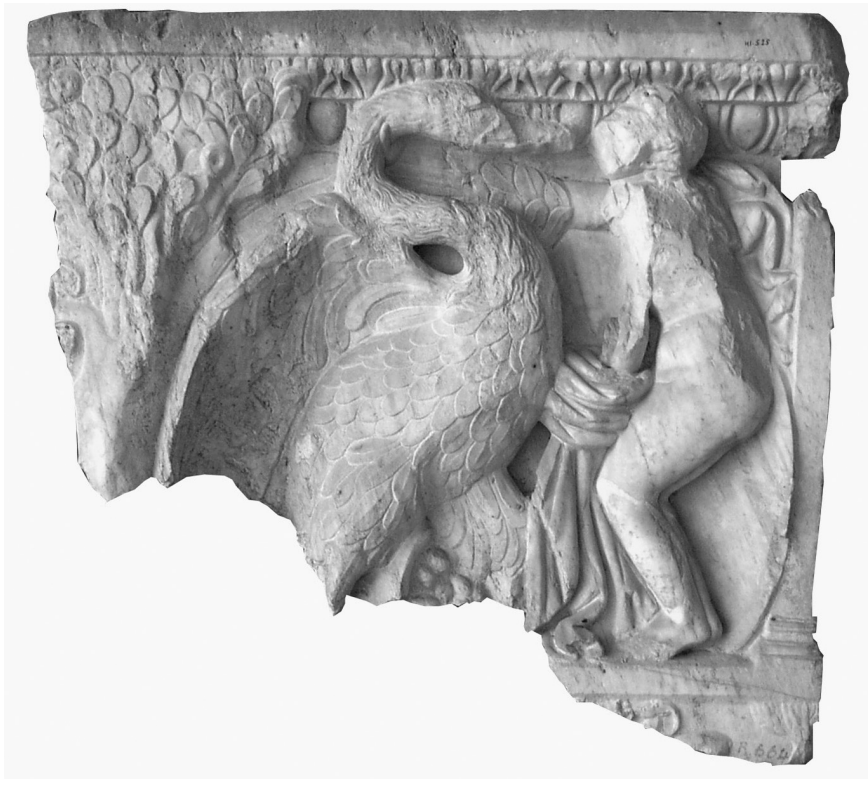
A rabbik ugyanakkor értékelték a római civilizáció teremtette anyagi kultúrát és a *pax Romana* nyújtotta relatív létbiztonságot is – egy középkori midrásban fennmaradt gematria szerint Ézsá (Ézsau) nevének számértéke megfelel a héber *salom* („béke, áldás, üdvösség”) szó számértékének.¹³ Ám a 3. századra teljességgel pacifikált és romanizált Syria–Palaestinában élők a „római béke” árnyoldalait is jól ismerték. Egyes rabbik szerint a Római Birodalom olyan, mintha egy disznó kinyújtaná hasadt körmű lábát, és azt mondaná: „én egy kóser állat vagyok” (bővebben lásd az 5. szöveget).¹⁴ A rómaiak javakat rabolnak, embereket kínoznak, és mindeközben úgy tesznek, mintha igazságot szolgáltatnának:

„És lőn azokban a napokban, amikor a bírák bíraskodának, éhség lőn a földön” (Ruth 1:1). „A bűnös ember útja kanyargós és idegen” (Péld 21:8). Ez Ézsaura vonatkozik, amely állandóan gonosz rendeleteket ad ki, hogy megtámadja Izraelt. Így vádolják őket: „Loptatok!” [Mire azt felelik:] „Nem loptunk!” – „Akkor bizonyára gyilkosságban vagytok vétkesek!” [Mire azt felelik:] „Nem vagyunk vétkesek gyilkosságban.” – „Nem loptatok? Ki lopott veletek együtt?” – „Nem gyilkoltatok? Ki gyilkolt veletek együtt?”¹⁵ Végül elítéli őket hamis vádak alapján, [mondván] „hozd be az annonaet, hozd be a fejadót, hozd be az állami adót.” A [Példabeszédben említett] „ember” a gonosz Ézsaura vonatkozik, mivel megmondattott, „Ézsau a vadászathoz értő mezei ember volt” (Gen 25:27); és „idegen”, mert elidegenítette magát a körülmetéléstől és a Tóra parancsolataitól.¹⁶

5. Magatartási alternatívák

A Bar Kosziba-féle felkelés bukása után (Kr. u. 135) Syria–Palaestina megmaradt zsidóságára a totális elnyomás korszaka nehezedett. A rómaiak az ország „szakrális tájképét” is erőteljesen átalakították: a fővárost – immár Aelia Capitolina néven – hellenisztikus centrummá építették ki; az országban egyre-másra emelkedtek a szobrok, oltárok, templomok és győzelmi emlékművek. Ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogy a 3. század elején keletkezett *Misna* és a kétszáz évvel későbbi *Talmud* mintha nem is venne tudomást az ország tudatos elpogányosításáról: például a jeruzsálemi Zeus/Iuppiter-, Aphrodité/Venus, Sarapis- és Asklépios-templomokról, melyekről irodalmi és régészeti források vallanak (6. kép).¹⁷ Iudaea/Palaestina többségében görög–szír lakosságú városaiban (Caesarea Maritima, Scythopolis, Caesarea Philippi, Askalon stb.) természetesen már régóta a település vizuális összsképehez tartoztak a szobrok, oltárok, templomok, fogadalmi tárgyak és feliratok. A rabbinikus irodalom úgy foglalkozik ezekkel a bálványimádó helyekkel, mint a létező valóság kiiktathatatlan részeivel. Ebben a pathhelyzetben legfeljebb csak a gúnnyal elegyített példázatok nyújthattak némi vigaszt számukra: „Hasonlatos ez a királyhoz, aki bevonul a tartományba, felállítják képeit, megcsinálják szobrait, pénzérmeget vernek neki; egy idő után ledöntik a képeit, összetörik szobrait, kivonják a forgalomból pénzeit.”¹⁸ Általánosságban azonban elmondható, hogy az „idegen kultusszal” (*Avoda zara*) kapcsolatos rabbinikus törvénykezést viszonylagos engedékenység jellemezte. A tudós Gamliél minden fenntartás nélkül lubickolt az akkori Aphrodité-fürdőben, úgy, hogy ez még pogány ismerősének is szemet szúrt. Az értetlenkedő kérdésre – igaz, már nem a fürdő területén – a rabbi azt a választ adta, hogy Aphrodité szobra itt nem kultusz tárgy, hanem csupán dekoráció, ezért egy zsidó is nyugodtan használhatja a fürdőt (lásd a 6. szöveget).¹⁹ Az 5. századtól kezdve épült zsinagógák mozaikpadlóin gyakori motívumnak számítottak a különféle pogány jelképek (pl. a napszekér, a zodiákus, a négy évszak stb.; lásd a 7. képet); sőt, a rabbinikus judaizmus egyik központjában, Sepphórisban még a magánházakban és a temetőkben is megjelentek a pogány művészet alkotásai (*Venus pudica*-szobor, Dionysos életét ábrázoló mozaikok, vagy a 8. képen látható Léda-szarkofág).

A rabbik az egymással össze nem egyeztethető vallási szokásokkal és ünnepekkel kapcsolatban is igyekeztek a közös pontokat hangsúlyozni, még ha nehezen is találtak ilyeneket:

8. kép. Sepphórisban talált szarkofág Léda és a hattyú ábrázolásával

Egy pogány megkérdezte R. Johanán ben Zakkait, mondván: „Nekünk is vannak ünnepeink és nektek is vannak ünnepeitek; a mi ünnepeink a Kalendae, a Saturnalia, a Kratésis²⁰; a titeitek a Pészach, a Sávúót (Püinkösd), a Szukkót (Sátrak ünnepe); de melyik az a nap, amelyiken mi is és ti is egyformán ünnepelhetünk?” R. Johanán ben Zakkai azt válaszolta: „Az a nap, amelyen eső esik. Mert meg van írva: »a legelők megtelnek juhokkal, és a völgyeket gabona borítja, örvendeznek és énekelnek« (Zsolt 65:14).”²¹

Theatrum, amphitheatrum és circus – a római humanitas e három jelképe birodalomszerte mindenütt megtalálható volt, és terjesztette az erőszak és az erkölcsi szabadoság „kultúráját”. Tacitus panaszzavait idézve: „Városunk sajátos és jellemző hibái, a színészimádat, meg a gladiátormérkőzések s lóversenyek iránt érzett szenvedély, már szinte az anyaméhben megfogamzanak, és ha ezek foglalják el és szállják meg a lelket, mennyicske hely marad a tisztos művészetek számára?”²² A színházak, cirkuszok és lóversenypályák építését Heródes kezdte meg a Szentföldön, s a rómaiak is gőzerővel folytatták (9. kép). Az ókori Iudaea/Syria–Palaestina területén jelenleg 23 színház, 7 hippodrom és 5-6 amphitheatrum ismert irodalmi és régészeti forrásokból, elsősorban a nem kifejezetten zsidó lakta területekről (Idumaea, Hauran, Gaulanitis és a nagyobb galileai városok).²³ Az első színházakat Heródes Jeruzsálemben, Caesareában és Jerikóban építtette. Ezek közül a jeruzsálemi nyomtalanul eltűnt – valószínűleg már a „hetvenes” háború alatt lerombolták és széjjelhordták köveit. Hogy miket játszottak ezekben a színházakban? A klasszikus darabok mellett a legnépszerűbb előadások a mimusok voltak, amelyek bizony a zsidókat sem kímélték. Rabbi Abbahu, aki a 3. század végén élt Caesareában, egy rövid mimusra utal, amely a zsidók szombattartását és a szombatévet gúnyolta ki.²⁴ A jeruzsálemi Talmud elősorolja egy pantomimszínház bűneit, aki R. Abbahuval találkozott: „Ez az ember minden nap öt bűnt követ el: imádja a színházat, hetérák (zenészek és táncosok) közé vegyül, ruháikat a fürdőkbe hordja, tapsol és táncol előttük, és összeüti a cintányérokat előttük.”²⁵

A legnagyobb elnyomás időszaka: a 2–3. század egybeesett az amphitheatrumok építésének idejével. Olyan helyeken is, mint Sepphóris (Cippóri) és Tiberias, sorra épültek a szórakoztató központok, pedig itt a városvezetés a zsidók kezében

Róma, a „kóser disznó”

R. Pinchasz és R. Hilkija R. Simeon nevében mondták: „Valamennyi próféta közül csak kettő, Mózes és Aszáf utalt rájuk.”³⁸ Aszáf mondtotta: „Pusztítja azt a vaddisznó [hazir; szó szerint: 'a disznó az erdőből'] és legeli a mezei vad” (Psal 80:14). Mózes azt mondta: „És a disznót, mert hasadt körmű ugyan, és egészen kettéhasadt körme van, de nem kérődzik; tisztátalan ez nektek” (Lev 11:7). Miért hasonlítja [Edomot/Rómát] egy hazirhoz? Hogy elmondja: „Mint amikor egy disznó leheveredik, kinyújtja patáit, és azt mondja: »Nézd, tiszta vagyok!«, ugyanígy tesz Edom birodalma: hengeg az általa elkövetett erőszakkal és fosztogatással, annak az örve alatt, hogy birói emelvényeket állít.”³⁹

Midrás a Léviták könyvéhez (Leviticus Raba) XIII. 5

Csalog Eszter fordítása

Gamliél az Aphrodité-fürdőben

Azt kérdezte Proklosz ben Ploszfosz Gamliéltől Akkóban, ahol az Aphrodité-fürdőben fürdőzött: „Írva van a Tórátkban, hogy »Ne tapadjon semmi a kezedhez a tilalom alá vett dolgokból«, akkor miért fürdőzöl az Aphrodité-fürdőben?” Az mondta neki: „Fürdőben nem válaszolnak [tóriai] kérdésre.” Mikor kiment, azt válaszolta: „Nem én jöttem az ő körletébe, hanem ő jött az enyémbe. Nem azt mondják, hogy »csináljunk egy fürdőt Aphroditének«, hanem hogy »csináljunk a fürdőnek egy Aphrodité-díszet«. Azonkívül, még ha sok pénzt adnak is neked, nem fogsz odalépni az istenedhez mezítenül, vagy magömlés után, és vizelni sem fogsz előtte. Ez viszont a szenny-csatornánál áll, és mindenki előtte vizel. Csak az van írva: »isteneik« (Deut 12:3) – amivel istenként bánnak, az tilos, de amivel nem istenként bánnak, az megengedett.”

Misna, Avoda zara 3:4

Turán Tamás fordítása

9. kép. Színházak, hippodromok és amfiteátrumok Iudaea/Palaestinában

volt, és a városok is zsidó többségű lakossággal rendelkeztek. Zeev Weiss szavaival élve tehát „a pogány városok sok kísérést rejtettek magukban a Palesztinában élő zsidók számára”. A játékok nagy népszerűsége erős nyomást fejtett ki a rabbikra: így a tannák egyértelmű és határozott tiltását²⁶ az amórák engedékenyebb szabályozása váltotta fel.²⁷ Nem véletlen, hiszen például Res Lakis, a híres 3. századi amóra maga is gladiátor volt, mielőtt beállt volna a tanházba.²⁸ Tel Itunban egy zsidó sírban gladiátor-ábrázolások kerültek elő, és a Bét Seárim-i temető 4. katakombájában egy *retiarus* és egy *murmillio* küzdelmét firkálta valaki a falra.²⁹

A római megszállókkal kapcsolatos magatartás alternatíváiról szól az alábbi történet:

Rabbi Jehuda egyszer így szólt: „Mily gyönyörűek ennek a népnek [ti. a rómaiaknak] az alkotásai! Utakat készítettek, hidakat emeltek, fürdőket építettek.” Rabbi Jozsé hallgatott. Rabbi Simon ben Joháj azonban felpattant: „Amit csináltak, maguknak csinálták! Utakat készítettek – és rossz nőkkel népesítik be azokat. Fürdőket építettek – saját gyönyörűségükre. Hidakat emeltek – és vámot szednek rajtuk.” Jehuda ben Gárim, aki ezt a beszélgetést végighallgatta, elmondta egyeseknek, s így füllükbe jutott a rómaiaknak is, akik elrendelték: „Jehuda, aki dicsért, dicséretet nyer. Jozsé, aki hallgatott, számkivetésbe megy Sepphórisba. Simon, aki ócsárolt, megöletik.” (Simon azonban elmenekült és tizenhárom évig élt egy barlangban.)³⁰

Az idézett rész rávilágít arra, hogy a római uralommal elégedetlen alattvalók háromféle lehetséges magatartásmintát kö-

vethettek: (1) Látnak és hallanak, de nem mondanak semmit. – Rabbi Jozsé passzív rezisztenciája nem számíthatott a hatalom elismerésére. Álláspontjának következménye a belső száműzés: gettó, házi őrizet, rendőri felügyelet. (2) Elismerik a győztes civilizáció felsőbbbőségét, ezáltal hallgatólagosan elfogadják az azt közvetítő elnyomó hatalmat is. – Rabbi Jehudát ámulatba ejtették a birodalom külsőségei. A hódítók fejlesztették a közlekedést, az infrastruktúrát, gondoskodtak a nép szórakoztatásáról. A talán önkéntelenül a megszállók propagandistájává vedlett Jehudát lojális megnyilatkozásaiért a hatalom szóbeli dicséretben részesítette. (3) Észreveszik és bírálják a civilizációs termékek mögött meglapuló nyers hatalmi szándékokat. – Rabbi Simon nyíltan kimondta, hogy a közlekedés fejlesztése mögött a hódítók gazdasági és katonai tervei rejteznek; a szórakozással elbutított és erkölcsileg tönkretett nép pedig korlátlanul manipulálható. Nem lázított, de kritikus magatartása óriási veszélyeket rejtett a hatalom számára. Ezért a szükségszerűen bekövetkező megtorlás elől csak a bujdosást vagy az emigrációt választhatta.³¹

6. Róma és Jeruzsálem: az örök küzdelem

Írásomban nem akartam azt a látszatot kelteni, hogy az ókori zsidóság homogén közösséget alkotott, amelynek minden tagja egységesen ítélte meg a Római Birodalmat. Természetesen különbségeket fedezhetünk fel például a qumráni tekercsek, az alexandriai Philón, Flavius Iosephus vagy a rabbinikus judaizmus Róma-képe között – ugyanakkor tagadhatatlanul több közös pontra is találhatunk bennük, aminek az az oka, hogy a zsidóság jelentős része – Moshe Halberthal kifejezésével élve – egy „szövegközpontú közösséget” (text-centered community) alkotott az ókorban, melynek középpontjában a héber Biblia állt.³²

De vajon beszél-e a héber Biblia a Római Birodalomról?³³

Ha a mai bibliaolvasó felüti konkordanciáját a „Róma” kifejezésnél, egyetlen ószövetségi utalást sem fog találni. Ugyanakkor a *Dániel könyvének* 2. és 7. fejezetében található *translatio imperii* sémájában kiemelt szerepet kap a negyedik birodalom (*malchu revi 'a' a*), amely a zsidó (és keresztény) hermeneutikai hagyomány szerint Rómára vonatkozik. A 2. fejezetben Nabukadnecár álmában felbukkanó arany fejű, ezüst mellű és réz derekú szobor *vas lábairól* Dániel ezt a kijelentést kapja: „a negyedik birodalom pedig erős lesz, mint a vas, mert miként a vas széttör és összezúz mindent, bizony mint a vas pusztít, mind amazokat [a korábbi birodalmakat] szétzúzza és elpusztítja” (Dán 2:40). A 7. fejezetben Dániel álmában előjövő fenevadak (oroszlán, medve, párduc) közül a negyedikről ezt a leírást olvassuk: „rettenetes és iszonyú és rendkívül erős, nagy vasfogai voltak, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözött mindazoktól az állatoktól, amelyek előtte voltak, és tíz sarva volt neki” (Dán 7:7).

Mindenesetre a zsidóság számára csak 70 után válhatott teljes bizonyossággal egyértelművé, hogy ez a negyedik birodalom maga Róma. *Dániel könyvének* 9. fejezetében ugyanis az alábbi enigmatikus kijelentés olvasható: „a várost és a szent(hely)et elpusztítja egy eljövendő fejedelem népe” (*veha'ir vahaqódes jaschit 'ám nagid habb'á*, Dán 9:26). A közelebről meg nem határozott „fejedelemnek” (*nagid*) mindenképpen a perzsa uralom után kellett eljőnie, mivel a kijelentés ekkorra datálódik (Dán 9:1). A prófécia a jeruzsálemi Templom IV. Antiochos

Epiphánés általi deszakralizálására (Kr. e. 168–165) sem vonatkozhatott, mivel a *sáchát* gyökből képzett *jaschít* jelentése egyértelműen ‘elpusztít, megsemmisít’. Ezt a kijelentést tehát csakis Jeruzsálem és a Templom 70-ben bekövetkezett pusztulására vonatkoztatható profetikus előrejelzésként értékelhették a zsidó írásmagyarázók.

A két város: Róma és Jeruzsálem közötti ellentét sokkal mélyebb gyökerű, mintsem hogy politikai, gazdasági vagy kulturális okokkal magyarázhatánk. Jól ráérezett erre Nietzsche, aki *A morál genealógiájához* című művében azt írta: „A két szembenálló érték, a »jó és rossz«, a »jó és gonosz« félelmetes, évezredek óta tartó küzdelmet folytat a Földön, és bármennyire bizonyos is, hogy az utóbbi érték régóta túlsúlyban van, mégis akad mindmáig olyan hely, ahol a küzdelem eldöntetlenül folyik tovább. (...) E harc szimbólumát olyan írásban rögzítették, amely a történelem egészének folyamán mindezidáig olvasható maradt: »Róma Júdea ellen, Júdea Róma ellen« – nem volt eddig olyan esemény, amely nagyobb horderejű lett volna, mint ez a küzdelem, ez a kérdésfeltevés, ez az ádáz ellentmondás.”³⁴

Jacob Taubes a *Nyugati eszkatológia* című művében arra hívja fel a figyelmet, hogy az Örökkévaló nevében küzdő zélóták a „hetvenes háborúban” a rómaiak *világuralmát* vonták

kétségbe: „Ez fölébe emeli harcukat a Római Birodalom és a barbárok egyidejű és későbbi, a rajnai és a dunai határok mentén, az Eufrátesznél és Britanniában zajló háborúskodásainak. A zélóták és a rómaiak szívós, sőt elkeseredett viadalában két-féle világr princípium csap össze.”³⁵

Bár az *imperium Romanum* bukását a kelta bárdok és az egyiptomi jósök is megjövendölték, a zsidók eszkatológiája ennél jóval nagyratörőbb volt: számukra – Walter Benjamin szavaival szólva³⁶ – „a jövő minden pillanata a kiskapu volt, ahol beléphet a Messiás”, akiről – ugyancsak Dánielnél – írva áll: „És azoknak a királyoknak idejében támaszt az egék Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és az a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké” (Dán 2:44). Az a zsidóság, amely pusztulása létezésével egy ilyen „örökkévaló impérium” (*malchú dí le'almin*) előhírnöke, nem illeszkedhetett és soha nem illeszkedhet bele a birodalmi álmok szövögetőinek terveibe. A zsidó történelem tehát mindaddig a háború, pusztulás, szenvedés története marad, míg meg nem jelenik a Messiás. A próféta szavai szerint: *ve'ad qéc milchámá necheret sómémót* („és végig tart a háború, elhatározott a pusztulás”, Dán 9:26).

Jegyzetek

- 1 Tanulmányomban a „pogány” szót kénytelenségből használom a „nem zsidó” helyett. Tisztában vagyok azzal, hogy a *paganus* szót „nem keresztény” értelemben használták a késő antikvitásban. A Bibliában általában héberül az *'ám-gój*, illetve görögül a *laos-ethnos* ellentéppárral fejezték ki a zsidó – nem zsidó dichotómiát. A „nemzetek” kifejezés alkalmazása azonban meglehetősen szokatlan volna „nem zsidó” értelemben, ezért maradtam a már bevett „pogány” szónál.
- 2 Ezekről összefoglalóan lásd Schäfer 1997; Kopeczky 2005; Gábor 2009, 20–72.
- 3 *Apión ellen (Contra Apionem)* I. 8. [41], Hahn István fordítása.
- 4 Összefoglalóan lásd Hadas-Lebel 1984, Gábor 2009, 73–94.
- 5 j. Taanit 1.64a; Johanán bar Nappaha és R. Simeon ben Lákis palesztinai rabbik véleménye, lásd Leviticus Rabba XIII. 5.
- 6 Az Ézsau = Róma azonosítás megtalálható a qumráni *peser*-irodalomban éppúgy, mint Iosephusnál, sőt még a korai keresztény Biblia-magyarázók is átveszik: Feldman 1996, 446, 33. jegyzet. – L. Ginzbergnek igaza lehet, hogy az azonosítást Heródes is erőteljesen propagálta, hiszen köztudottan edomita származású volt (Ginzberg 1925, 272, 19. jegyzet).
- A középkori zsidó történész, Józsipon, még egy történetet is fabrikált arról, hogy Ézsau unokája, Zephón, aki elkísérte Aeneasz itáliai hadjáratára, a *kittim* királya lett, s unokáját Latinusnak nevezték. (Vergilius szerint Latinus Aeneasz apósa volt.) Latinust Turnus ölte meg (ő az eposzban Aeneasz legnagyobb ellenfele), de tőle származott Romulus, aki megalapította Rómát.
- 7 Genesis Rabba LXVII. 6; Jalqút Simeóni I. 115. – Feldman 1996, 472.
- 8 b. Sabb. 56b. – A „Görögország Itáliája” kifejezést különösen Itália déli részére, vagyis Magna Graeciára alkalmazták, vö. Meg. 6b, a velencei kiadásban (és a későbbi kiadásokban) törölték. Egyébként a Biblia a görögöket Noé harmadik fiának, Jáfetnek gyermekétől, Jávántól eredeztette. A történelem színpadára csak később fellépő rómaiakat a *Dániel könyvére* (11:30) alapuló hagyomány a *kittim*mel (eredetileg a ciprusi Kitionban lakó föníciaiak, majd a szigetlakó görögök, majd az egész hellénség elnevezése) azonosítja. Ez az

azonosítás fordul elő a qumráni *peser*-irodalomban is, lásd Brooke 1991. – A talmudi helyeket itt és a továbbiakban – ahol más fordító nevét nem tüntetem fel – Csalog Eszter fordításában idézem.

- 9 Az idézet: Peszahim 118b; vö. Feldman 1996, 447.
- 10 Ez a – Gábor György szavaival élve – „déliabós szófejtés” a Gen 27:41-et magyarázza („Ézsau gyűlölni kezdte Jákobot”), Gábor 2009, 86.
- 11 A történet valószínűleg 7. századi, és a keresztény eszkatológia befolyását mutatja. Lásd Friedländer 1901, 125–129.
- 12 Echa Rabba I. 13. 41; j. Jóma 10a. – A százánida hatalomátvétel után a zsidók helyzete Perzsiában is rosszabbra fordult, és tömegesen vándoroltak át Palesztinába. A Talmudból kinyomozható egy évtizedeken át tartó vita, hogy végül is melyik „szuperhatalom” lesz a győztes. A perzsák végül keleten legyőzték Rómát, de mint tudjuk, a Templomot korábbi ígéreteik ellenére sem állították helyre.
- 13 *Észá* (*ajin, szin, vav*) = 70 + 300 + 6 = 376; *salom* (*sin, lamed, vav, mem*) = 300 + 30 + 6 + 40 = 376.
- 14 Leviticus Rabba XIII.5; Genesis Rabba LXV.1. Rómát Hieronymus is sertéshez vagy vaddisznóhoz (*aper*) hasonlította Dánielhez írt kommentárjában, ami valószínűleg éppen zsidó hatásnak tulajdonítható. Vö. Braverman 1978, 90–93.; Heinemann 1970, 32–33.
- 15 A bírák nem veszik figyelembe a tagadó választ, és úgy folytatják a kihallgatást, mintha a vádat bizonyították volna ellenük, vö. Genesis Rabba LXIII. 10.
- 16 Ruth Rabba Prol. III.
- 17 A babilóniai Talmud *Avoda zara* traktátusa (11b) mindössze öt állandó pogány szentélyt említ, amelyek a következők: a Bél/Marduk temploma Babilónban, Nébó temploma Borszippában, Atargatis temploma Hierapolisban, Sarapis temploma Askelónban, valamint a „Sas” (talán Baal Samim vagy Hadad) temploma Arabiában. Talán a caesareai *Roma et Augustus*-templomot érthetjük a *Bét Beméa* (amennyiben a *beméa* a görög *bómosz*, vagyis oltár vagy szoborbázis szó átvétele) kifejezésen (b. Meg. 6a) – Jacobs 2000; Belayche 2001.
- 18 Mekhilta, Bahodes 8. [ad Exod. 20:16] ed. Horovitz–Rabin, 233.

- 19 Schwartz 1998; Schwartz 2006.
- 20 Ez vagy annak az ünnepe, amikor Róma meghódította a Keletet, vö. *Avoda zara* 8a, vagy – más kommentátorok szerint – a császár trónra lépésének ünnepeiről van szó.
- 21 Deuteronomium Rabba VII. 7.
- 22 *Beszélgetés a szónokokról* (*Dialogus de oratoribus*) 29. 3. Borzsák István fordítása.
- 23 Weiss 1999; Honigman 2000.
- 24 Lam. R. proem. 17, ed. Buber p. 7b. – A Birodalomban másutt is gúnyolták a zsidókat a pantomimekben: Kerkeslager 1997.
- 25 j. Taanit 1:4 64b, ed. Lieberman 30–33.
- 26 Rabbi Méir: „tilos színházakba és cirkuszokba járni, mivel a látványosságokat a bálványok tiszteletére rendezik”, t. AZ 2:5, ed. Zuckerman p. 462.
- 27 Rabbi Simeon ben Pazi (3. század): „boldog az az ember, aki nem jár a bálványimádók színházaiba és cirkuszaiba, és nem lép a bűnösök útjára – vagyis nem látogatja az állatviadalokat”, b. AZ 18b.
- 28 j. Trumot 8:5, 45d; AZ 2:3, 41b. – Brettler 1990.
- 29 V. Tzaferis, *Atiqot* 8 (1982) fig. 2.; *Beth Shearim* 1, 1973, pl. 36.3.
- 30 Az idézet helye: Sabbat 33b; a téma egyébként sokszor visszatér a talmudi irodalomban, a helyeket összegyűjtötte és részben kommentálta Feldman 1996, 451–559. A szerző felhívja a figyelmet, hogy Róma „civilizációs áldásai” még a görögöket is bámulatba ejtették, ugyanakkor ők is szóvá tették az érem másik oldalát.
- A téma felbukkan a keresztény apologétáknál is (pl. Athénagoras, *Legatio* 34; Justinus, *Apologia* I. 1. 27).
- 31 A R. Jehuda által felsorolt civilizációs produktumok a rómaiak szemében a *humanitást* testesítették meg. A templomok, a forumok, a kóházak, a műveltség, az ékesszólás, a római viselet, az oszlop-csarnokok, a fürdők és a választékos lakomák mind a szolgaság részét képezték, írta Tacitus a britekkel kapcsolatban, de nem csak rájuk gondolva (*pars servitutis; Agricola élete* 21. 3).
- 32 Halberthal 1997, 41–44. – A Biblia centrális szerepét a zsidóság történetében így fejezte ki az ókori Közel-Kelet ma élő legjelentősebb kutatója, Fergus Millar: „Az a tény, hogy létezett zsidó identitás, amely képes volt fennmaradni a politikai struktúra sorozatos és nagyon radikális változásai közepette... olyasvalami létezésének volt köszönhető, amihez foghatóval a Közel-Kelet egyetlen más etnikai csoportja sem rendelkezett: ez a Biblia”, Millar 1996, 337).
- 33 Részletesebben lásd Grüll 2008 (további szakirodalommal).
- 34 Nietzsche 1998 I. értekezés 16. fejezet, 21–22. Vársárhelyi Szabó László fordítása.
- 35 Taubes 2004, 62. Mártonffy Marcell fordítása.
- 36 Benjamin 1980, 974. Bence György fordítása.
- 37 Tudniillik az alexandriai zsinagógák megszenteltelenítése ügyében.
- 38 A *Dániel könyvében* szereplő négy vadállatra, amelyek az egymás után fellépő birodalmakat jelképezik.
- 39 Vagyis úgy állítja be saját gonoszságát, mintha az jogszerű lenne.

Bibliográfia

- Belayche 2001: Nicole Belayche, *Judaea-Palaestina. The Pagan Cults in Roman Palestine Second to Fourth Century* (Religion der Römischen Provinzen 1), Tübingen, 2001.
- Benjamin 1980: Walter Benjamin, „A történelem fogalmáról”: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Budapest, 1980.
- Braverman 1978: Jay Braverman, *Jerome's Commentary on Daniel. A Study of Comparative Jewish and Christian Interpretations of the Hebrew Bible* (Catholic Bible Quarterly Monograph Series 7), Washington, 1978.
- Brettler 1990: Marc Zvi Brettler, „Rabbi Simeon ben Lakish at the Gladiator's Banquet. Rabbinic Observations on the Roman Arena”: *Harvard Theological Review* 83 (1990) 93–98.
- Brooke 1991: George J. Brooke, „The Kittim in the Qumran Pescharim”: A. Loveday (szerk.), *Images of Empire*, Sheffield, 1991, 135–159.
- Friedländer 1901: Moriz Friedländer, *Der Antichrist in den vorchristlichen jüdischen Quellen*, Göttingen, 1901.
- Feldman 1996: Louis H. Feldman, „Some Observations on Rabbinic Reaction to Roman Rule in Third Century Palestine”: uő, *Studies in Hellenistic Judaism*, Leiden, 1996, 451–559.
- Gábor 2009: Gábor György, *A diadalívén innen és túl. Pogány, zsidó és keresztény narratívák — a „hetvenes” háború emlékezete*, Budapest, 2009.
- Ginzberg 1925: Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews*, vols. 1–5, Philadelphia, 1925.
- Grüll 2008: Grüll Tibor, „Dániel negyedik birodalma a zsidó írásnyelvezetben”: Rugási Gyula (szerk.), *Elváló utak. Rabbinikus és ökeresztény exegézis*, Budapest, 2008, 80–108.
- Hadas-Lebel 1984: Mireille Hadas-Lebel, „Jacob et Esaü, ou Israël et Rome dans le Talmud et le Midrash”: *Revue de l'Histoire des Religions* 201 (1984) 369–392.
- Halberthal 1997: Moshe Halberthal, *People of the Book. Canon, Meaning, and Authority*, Cambridge, Mass., 1997.
- Heinemann 1970: Isaac Heinemann, *The Methods of the Aggadah*, Jerusalem, 1970 (héber).
- Honigman 2000: Sylvie Honigman, „Un regard sur le théâtre romain; les sources rabbiniques”: Françoise Prévot (szerk.), *Romanité et cité chrétienne. Permanences et mutations, intégration et exclusion du Ier au VIe siècle. Mélanges en honneur d'Yvette Duval*, Paris, 2000, 171–195.
- Jacobs 2000: Martin Jacobs, „Pagane Tempel in Palästina – rabbinische Aussagen im Vergleich mit archäologischen Funden”: Peter Schäfer – Catherine Hezser (szerk.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, vol. 2, Tübingen, 2000, 139–159.
- Kerkeslager 1997: Allen Kerkeslager: „Maintaining Jewish Identity in the Greek Gymnasium. A »Jewish Load« in CPJ 3.519”: *Journal for the Study of Judaism* 28 (1997) 12–33.
- Kopeczky 2005: Kopeczky Rita, „A görög antiszemita irodalom egyiptomi vonulatához”: *AntTan* 49 (2005) 173–196.
- Millar 1996: Fergus Millar, *The Roman Near East 31 BC–AD 337*, Cambridge–London, 1996.
- Nietzsche 1998: Friedrich Nietzsche, *A morál genealógiájához*, Veszprém, 1998.
- Schäfer 1997: P. Schäfer, *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge, Mass. – London, 1997.
- Schwartz 1998: Seth Schwartz, „Gamaliel in Aphrodite's Bath; Palestinian Judaism and Urban Culture in the Third and Fourth Centuries”: Peter Schäfer – Catherine Hezser (szerk.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, vol. 1, Tübingen, 1998, 203–217.
- Schwartz 2006: Seth Schwartz, „Rabban Gamliel, Aphrodite's Bath, and the Question of Pagan Monotheism”: *Jewish Quarterly Review* 96 (2006) 149–179.
- Taubes 2004: Jacob Taubes, *Nyugati eszkatológia*, Budapest, 2004.
- Weiss 1999: Zeev Weiss, „Adopting a Novelty: the Jews and the Roman Games in Palestine”: John H. Humphrey (szerk.), *The Romans and Byzantine Near East*, vol. 2 (Journal of Roman Archaeology Supplement 31), Portsmouth, RI, 1999, 24–49.